

Наталія Мінєнкова

Донецький національний університет

ЛЮСТРАЦІЯ В ПОЛЬЩІ ТА ЧЕХІЇ: РОЗБІЖНІСТЬ ТИПІВ, ЧИННИКІВ ТА НАСЛІДКІВ

Minenkova Natalia. Lustration in Poland and the Czech Republic: different types of factors and consequences.

It has been defined the specific scientific definition of lustration, as political practices in the countries of postcommunism. In particular, two approaches in its interpretation are outlined: the traditional – removing individuals from participating in political life or legal punishment for actions during the previous regime, retroactive – disclosure of information about certain actions, and the persons that were recognized as criminals, punishment in this case carried primarily a moral character.

It has been outlined the five factors that determine the success of the lustration practices: the moral authority and the political will of the new Government; support the idea of cleansing, upgrading power structures in society; the presence of the legislative framework that carries the standards of international law, which is based on the world experience; saving archives (documents), based on which one can set the criminal actions of the authorities; the existence of personnel, capable and worthy to carry out the lustration law. It has been defined that in Poland and the Czech Republic the identified factors have had a different weight, but the common features to both countries were: the process of “wildlife lustration”, as well as the avoidance of the lustration procedures of significant part of the past regime collaborators.

It has been determined the specifics of lustration in Poland and Czech Republic in the period of postcommunism. In particular, in Poland lustration started much later than the systemic transformation, the present process is not completed (not in the legal field, or in the practical implementation). It has been taken place the retrospective type – which is aimed, mainly, on the restoration of historical justice. In the Czech Republic, on the contrary, the lustration started simultaneously with the transformation changes, aimed to protect, first of all, the new State from abuse authoritarian last (a promising type). The Czech Republic is one of the few countries of postcommunism where this practice had the completed character in the legal aspect.

It is emphasized that these different types of lustration in Poland and the Czech Republic were caused by different types of transformation. In Poland reformist and compromise nature of systemic changes actually made the conduct of lustration fast and efficient. In the Czech Republic revolutionary transformation, on contrary, have caused rapid adoption of laws on lustration law: under the pressure of society's new elite were forced unpopular changes which were contrary to the persuasion and personal prejudice.

Key words: lustration, postcommunism, systemic transformation, political regime.

Наприкінці ХХ ст. в країнах посткомунізму «люстрації» стали розповсюдженою політичною практикою. «Очищення влади» відбувалось у різний спосіб, мало неоднакові наслідки, не всі країни змогли завершити цей процес. Але скрізь люстрації супроводжувались гострою науковою та суспільною дискусією щодо ефективності люстраційних процедур. В українському соціумі можна виділити щонайменше чотири періоди підвищеної уваги до цього питання: перший – на початку 90-х рр. ХХ ст., другий – наприкінці 2004 р. – на початку 2005 рр., третій – у 2010 рр., але найбільшої популярності люстрація набула у зв'язку з революційними подіями 2013-2014 рр. Отже, «популярність» феномену люстрації, прагнення започаткувати цю практику в Україні робить актуальним вивчення відповідного досвіду в Польщі і Чехії. Вибір польського й чеського варіантів люстрації не ‘ випадковим, він обумовлюється різними типами люстраційної практики, що спричинили й неоднозначні, в тому числі негативні наслідки, чого хотілося б запобігти на сучасному етапі в Україні.

В українському суспільстві, як зазначалось вище, було чотири періоди підвищеної уваги до люстраційної тематики. За цей час з'явилося багато різноманітних статей, проте абсолютна більшість текстів, виданих у зазначені періоди, мала публіцистичний характер. Наукових досліджень в Україні значно менше. Зокрема правовим аспектам люстрації присвячена стаття С. Шевчука, в контексті демократичного переходу до проблеми люстрації в Україні звертався О. Радченко.

В зарубіжній науці ця тематика досліджується активніше. Так, процес люстрації у Польщі вивчають А. Опалінська, П. Гжеляк, Я. Воленський, П. Гонтарчик, С. Ценкевіч. Особливо

слід виділити спробу Центру східних студій провести комплексне дослідження люстраційної практики у Центральній Європі та країнах Балтики, окреслити специфіку кожної з країн [1, с. 3]. У Чехії люстрація є об'єктом вивчення, перш за все, Інституту студій над тоталітарними режимами (*Ústav pro studium totalitních režimů*), де цій проблематиці присвячені роботи його співробітників П. Жачека та Я. Холінського, а також працівника Інституту сучасної історії АН Чеської республіки П. Блажека. Проте зарубіжний науковий доробок залишається маловідомим в Україні.

Метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу люстраційних практик в посткомуністичних Чехії і Польщі, визначення чинників, необхідних для проведення люстрації та наслідків, що супроводжували цей процес.

Сучасне трактування терміну. Наукові дискусії, що ведуться з кінця 90-х рр. минулого століття й не завершені дотепер, не призвели до чіткого термінологічного визначення та змістового наповнення поняття. Але, аналізуючи існуючий науковий доробок, можна виділити два концептуально протилежні підходи.

Згідно першого, домінуючого, умовно названого традиційним, під люстрацією розуміють «усунення індивідів від політичного життя або юридичне покарання за дії під час попереднього режиму». Таке визначення акцентує увагу на кримінальному переслідуванні еліти і керівництва минулих режимів та процедурі масових розслідувань щодо добровільних співробітників із минулим режимом [2]. Тобто люстрація трактується як система заходів покарання винних без обмежень у часі.

Альтернативний підхід, названий ретроактивним, перш за все, наголошує не на покаранні, а на встановленні справедливості, що поновлюється через розкриття відомостей про певні дії і особи, що вважалися злочинними [2]. Покарання в даному випадку має переважно моральний аспект, рішучий голос в моральному осудженні належить суспільству. Найбільш ефективно процес ретроактивного встановлення справедливості може відбутися одразу ж після зміни політичної влади.

Більшість посткомуністичних країн здійснювали люстрації, але там де вони проходили, можна спостерігати різні пріоритети їх реалізації і виділити окремі типи. Вони визначають різну логіку функціонування люстраційної системи: як кримінально-правового її компоненту, так і загального.

Перший тип люстрації -моральний авторитет та політична воля нової влади;

- підтримка ідеї очищення, оновлення владних структур у суспільстві;
- наявність законодавчої бази, що відповідає нормам міжнародного права та спирається на світовий досвід;
- збереження архівів (документів), на основі яких можна встановити злочинні дії влади;
- існування персоналу, спроможного та гідного проводити люстрацію.

У Польщі новій владі не вистачило політичної волі запровадити люстрацію на початку трансформаційних змін, зокрема у 1989-1991 р. Політики з опозиції взагалі не піднімали цього питання публічно, спроби депутатів А. Мілчановського, пізніше А. Мачеревича опублікувати списки агентів у 1992 р. не мали підтримки у Сеймі.

У Чехії ж, навпаки, нова влада, представлена насамперед Громадянським форумом, одразу ж розпочала здійснювати люстраційні кроки, незважаючи на те, що не всі позитивно ставились до цього питання. Зокрема П. Блажек зазначає, що у Чехословаччині у той час формувалися табори всупереч діючим партійним ідеологіям: серед противників люстрації знаходились не тільки комуністи, але й деякі представники Громадянського форуму й соціальні демократи [8, с. 198]. Так, В. Гавел вважав, що люстрація – це дітище революції і в нових умовах вона не є необхідною. Але це не загальмувало процесу, закон про люстрацію і у 1991 р., і у 1993 р. був підписаний президентом.

Аналізуючи другий чинник успішного проведення люстрації – масову суспільну підтримку, слід констатувати, що у 90-х роках ХХ ст. ідея очищення влади від «учасників комунізму» мала достатньо високу підтримку серед польського населення. За даними CBOS

(Centrum Badań Opinii Społecznej) у 1997 р. за люстрацію висловлювалося 76% населення, у 2005 р. – 62%). При цьому у найбільш драматичні періоди, пов'язані з «дикою люстрацією», підтримка суттєво слабнула. Так, наприклад, у 2002 р., після гучних скандалів навколо люстрації, позитивно ставилися до неї лише 33% [12, с. 244]. У Чехії суспільна підтримка ідеї люстрації також була надзвичайно високою і саме під тиском громадськості нові еліти і в 1991 р., і в 1993 р. вимушені були погодитися на прийняття закону, а у 2000 р. – зняти термін його дії.

Домінуючу в громадській, і навіть науковій думці, точки зору, що в Чехії вдалося позитивно вирішити питання люстрації, і більше того – декомунізації, активно заперечують співробітники Інституту студій над тоталітарними режимами. Так, Я. Холінський стверджує, що президенти В. Гавел, В. Клаус і М. Земан не тільки не підтримували процес люстрації, але й перешкоджали йому. Вони мали у своєму оточенні осіб, які були пов'язані з минулим режимом. Більше того, дослідник наводить факти про те, що значна частина співпрацівників StB представила неправдиві свідчення і під прикриттям «нової еліти» працювала й продовжує працювати й зараз [13].

Розглядаючи третій чинник – наявність законодавчої бази, – варто зазначити, що у Польщі тільки на восьмому році трансформаційних змін вдалося прийняти закон про люстрацію. Разом з тим, аналіз усіх польських проектів законів і законів про люстрацію показує, що їх основною метою було викриття інформації про таємних співробітників, пособників комуністичного режиму, встановлення ретроспективної справедливості, а виборці самі повинні були вирішувати, чи варто обирати таких осіб.

У Чехії, незважаючи на певний опір еліти, закон про люстрацію вдалося прийняти достатньо швидко – 4 жовтня 1991 р. (який і до сьогодні є чинним). Закон передбачав відсторонення від зайняття публічних посад співпрацівників колишнього злочинного режиму. Попри декларації про захист нової держави від пособників попереднього режиму Комуністична партія Чехії і Моравії періодично разом з частиною соціал-демократів вносять до парламенту пропозицію про скасування люстраційних законів. Варто зазначити, що її популістська риторика знаходить підтримку в населення: на останніх парламентських виборах (2013 р. до палати депутатів) за комуністів проголосували майже 15% виборців [14].

Четвертим важливим чинником у процесі здійснення люстрації є збереження масиву документів, на основі яких можна встановити факт причетності до злочинного режиму. У Польщі ця проблема набула драматичних рис. Закон про ліквідацію Служби безпеки ПНР (Służba Bezpieczeństwa) був прийнятий «контрактовим сеймом» тільки 6 квітня 1990 р., тобто через 10 місяців після перших напівдемократичних виборів до парламенту. До цього часу, як зазначає польський дослідник П. Гжелак, значна частина архівів СБ була знищена. Причому ні новий парламент, ні уряд Т. Мазовецького нічого не зробили, щоб запобігти ліквідації документів СБ, яка розпочалася ще влітку 1989 року [15, с. 17].

У факті знищення архівів СБ та Польської об'єднаної робітничої партії були переконані (і говорили про це) також багато інших дослідників й політиків, цей факт підтвердила й «комісія Міхніка» [16, с. 39-40]. У громадській думці того часу взагалі домінувала версія, що знищення архівів та гальмування процесу люстрації було частиною компромісу між владою та опозицією, досягнутому ще під час таємних переговорів до засідань «круглого столу» у Магдаленці під Варшавою [16, с. 34]. Знищення частини документів відбулось і в Чехії. Так, Я. Холінський стверджує, що це сталося ще у 1989 р., більше того, про це студенти повідомляли до штабу Громадянського форуму В. Гавелу, який начебто порадив їм цим не займатися [13].

П'ятий чинник, без якого не можна успішно провести люстрацію, – це наявність кадрів, гідних і спроможних її провести. Найбільше можливостей у цьому питанні було у НДР, яка фактично була поглинута ФРН і тому питання персоналу, проблеми хто буде працювати замість тих, хто не пройшов люстрацію, не було. Натомість кадрові можливості Польщі й Чехії були все ж таки обмежені. Цікавим підтвердженням цьому є висловлювання Я. Відацького, заступника державного секретаря МВС у 1991 р., про те, що у Польщі існує більше ніж 3 млн співробітників і не існує такої комісії, яка була б спроможною перевірити таку кількість осіб [15, с. 24].

Незважаючи на неоднакову вагу чинників, що впливають на проведення люстрації у Польщі і Чехії, в обох країнах відбувся процес «дикої люстрації», що супроводжувався гучними скандалами: навколо Л. Валенси, Ю. Олекси та інших відомих осіб у Польщі; навколо Я. Кавана, П. Філіпа у Чехії. Крім цього, в обох країнах значній частині співробітників минулого режиму, у тому числі таємних служб, вдалося оминати люстраційні процедури, і, більше того, інтегруватися у нове політичне життя.

Висновки. Сутність люстрації як політичної практики посткомунізму має два основних наукових підходи у трактуванні. Перший, традиційний, передбачає усунення індивідів від участі у політичному житті або юридичне покарання за дії під час попереднього режиму. Другий, ретроактивний, означає розкриття відомостей про певні дії і осіб, що вважалися злочинними. Покарання в даному випадку має переважно моральний характер.

Для успішного здійснення люстрації в посткомуністичних умовах слід враховувати п'ять основних чинників: моральний авторитет та політичну волю нової влади; підтримку ідеї очищення, оновлення владних структур у суспільстві; наявність законодавчої бази, що відповідає нормам міжнародного права та спирається на світовий досвід; збереження архівів (документів), на основі яких можна встановити злочинні дії влади; існування персоналу, спроможного та гідного проводити люстрацію. У Польщі і Чехії визначені фактори мали різну вагу, але спільними для обох країн були процес «дикої люстрації», а також уникнення люстраційних процедур значною частиною співпрацівників попередніх прокомуністичних режимів.

Аналіз люстраційної практики в Польщі й Чехії показує, що ці процеси були різними за типами. У Польщі люстрація розпочалась із запізненням і не завершилася до цього часу. Вона була скерована, головним чином, на поновлення історичної справедливості (ретроспективний тип). Для більшості поляків «покарання» через оприлюднення інформації про тих, хто співпрацював з чужорідним для Польщі режимом – комуністичним, було важливим кроком зміцнення національної ідентичності.

У Чехії, навпаки, люстрація розпочалась одночасно з трансформаційними змінами, була спрямована на захист, перш за все, нової держави від зловживань авторитарного минулого (перспективний тип). Чехія одна з небагатьох країн посткомунізму, де ця практика мала завершений характер у правовому аспекті.

Неоднаковість типів люстрації обумовлюється різними типами трансформації. У Польщі реформістський, компромісний характер системних змін (проект «Круглого столу») фактично унеможливив швидке та ефективне проведення люстрації. У Чехії революційні перетворення обумовили достатньо швидке прийняття законів про люстрацію: під тиском суспільства нові еліти вимушені були піти на непопулярні зміни, всупереч домовленостям та особистим упередженням.

У контексті українського політичного життя варто зазначити, що люстрації застосували більшість посткомуністичних країн, але навіть ті люстраційні практики, що вважаються успішними, зокрема у Чехії, не змогли запобігти негативним наслідкам. Досвід люстрації в Польщі і Чехії свідчить, що люстрація є лише засобом побудови нової демократичної держави, тому в Україні не можна допустити її проведення задля встановлення презумпції колективної вини або зведення політичних рахунків, спроби яких відбулися в Україні у 2005 і 2010 рр.

1. *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich.* – Warszawa, 2009. – 33 s.

2. *Шевчук С.* Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління [Електронний ресурс] // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – Режим доступу до статті :

<http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.

3. *Міненкова Н. Є.* Люстрація як політична практика посткомунізму: приклад Польщі / Н. Є. Міненкова // Гілея: Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 53 (10). – С. 503–510.

4. *Ustawa z dnia 11 kwietnia 1997 r. o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne* (Dz.U. 1997 nr 70 poz. 443) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970700443>.
5. *Ustawa z dnia 13 września 2002 r. o zmianie ustawy o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne* (Dz.U. 2002 nr 175 poz. 1434) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021751434+2002%2411%2405&min=1>.
6. *Ustawa z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów* (Dz.U. 2006 nr 218 poz. 1592) [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów prawnych. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20062181592+2007%2403%2415&min=1>.
7. *Biuletyn informacji publicznej Instytutu Pamięci Narodowej* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://katalog.bip.ipn.gov.pl>.
8. *Блажек П. Переход к демократии и люстрация / П. Блажек // Трансформация: Чешский опыт. – Прага, 2006. – С. 193–203.*
9. *Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu № 198 // Sbírka zákonů České republiky. – Částka 51. – 30 července 1993 r.*
10. *Zákon č. 107/2002 Sb. [Електронний ресурс] / Ústav pro studium totalitních režimů – Режим доступу : <http://www.ustrcr.cz/cs/pravni-normy>.*
11. *Zákon č. 499/2004 Sb. О archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů [Електронний ресурс] // Ústav pro studium totalitních režimů – Режим доступу : <http://www.ustrcr.cz/cs/pravni-normy>.*
12. *Czarnota A. The Politics of the Lustration Law in Poland / A. Czarnota // Justice as prevention: vetting public employees in transitional societies / [edited by Alexander Mayer-Rieckh and Pablo de Greiff ; introduction by Roger Duthie]. – New York, 2007. – S. 222–260.*
13. *Czesi w boju o przeszłość – rozliczenie z komunizmem w Czechach, 1990–2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.blogpress.pl/node/16550>.*
14. *Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 25.10. – 26.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volby.cz/pls/ps2013/ps2?xjazyk=CZ>.*
15. *Grzelak P. Wojna o lustrację / Piotr Grzelak. – Warszawa : TRIO, 2005. – 251 s.*
16. *Woleński J. Lustracja jako zwierciadło / Jan Woleński. – Kraków : Uniwersytas, 2007. – 226 s.*